

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫНЫҢ «ТІЛ-ҚҰРАЛ» ЕҢБЕГІНДЕГІ ҚАЗАҚ ЕМЛЕ ЕРЕЖЕЛЕРІНІҢ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ ЕРЕКШЕЛІГІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҒЫЛЫМИ НЕГІЗІ*

Маралбек Ермұхамет

elahau@mail.ru

*Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты
(Алматы, Қазақстан)*

Maralbek Ermukhamet

elahau@mail.ru

*Akhmet Baiturcynov Institute of Linguistics
(Almaty, Kazakhstan)*

Аңдатпа. Мақалада қазақ тіл білімінің негізін қалаушы Ахмет Байтұрсынұлының қазақ тілі емле ережелерінің құрылымы мен тақырыптық мазмұнын қалыптастырудағы орны мен үлесі, оның ғылыми негіздері туралы талдаулар ұсынылады. Мақаланың негізгі бөлімі екі үлкен тақырыптан тұрады. Бірінші бөлімінде Ахмет Байтұрсынұлы жасаған қазақ тілі емле ережелерінің тақырыптары мен құрылымдық элементтері, емле ережелердің саны мен оның ғылыми негізі тарихи деректер және түпнұсқа дәйектермен беріледі. Екінші бөлімі Ахмет Байтұрсынұлының қазақ емлесін жасауда ұстанған жазу принципті нақты мысалдар арқылы талданады. Мақаланың ғылыми дәйектері ғалымның түпнұсқа еңбектері мен бүгінгі қазақ емлесінің белді мамандарының тұжырымдары арқылы дәйектеледі. Талдау барысында Ахмет Байтұрсынұлының 1-жылдық (1-кітап) «Тіл-құрал» еңбегінің барлық басылымдары салыстырылып, қажетті сілтемелер алынды. Нәтижесінде Ахмет Байтұрсынұлының қазақ емлесінің ең өзекті тақырыптары мен емле ережелерінің құрылымын қалыптастырғандығы, ол бүгінгі қазақ емлесіне негіз болғаны дәлелденді.

Түйін сөздер: Ахмет Байтұрсынұлы, төте жазу, қаріп, қазақ тілінің емле ережелері, орфография, кодификация.

Кіріспе

Адамдар арасындағы қоғамдық қатынастар дамып, жазбаша коммуникация күшейген сайын графикалық бірзділікке сұраныс артады. Ал қоғамдық қатынастардың жүзеге асуында жазу – шешуші мәнге ие. Жазу – ойдың дұрыс берілуіне, тілдің табиғи даму үдерісін дұрыс арнаға салып

* Мақала 2022-2024 жылдарға арналған «Ахмет Байтұрсынұлының жазу реформасы: теориясы мен тәжірибесі» (АР 13068356) атты гранттық зерттеу жобасы аясында жарияланды.

отыруға, тілді тілдік және тілден тыс факторлардың әсерінен қорғауға, мұның сыртында, уақыт, энергия т.б. маңызды қажеттіліктердің тиімділігіне қызмет етеді. Жазудың адамзат өркениетінде алатын орны, жалпы қызметі туралы қазақ жазуын арнайы зерттеген ғалым – Қ.Күдерінова оның 9 түрлі қызметін көрсетеді [1, б.14]. Демек, жазу – тіл үшін де, оны қолданатын тіл иелмендері (Н.Уәли) үшін де аса өзекті. Оның тұрақты, барлық тіл тұтынушыларына танымал, канондық сипатта болуы белгілі бір тілдің функционалды-коммуникативтік әлеуеті мен кодификациялану деңгейінің көрсеткіші. Мұны жүзеге асыратын жалғыз жол – ортақ мақұлданған, ғылыми дәйектелген орфографиялық норма. Дей тұрғанмен, бір тілдің жазу (емле) ережелері бір күн, бір жыл, тіпті, ондаған жыл шегінде толық қалыптаспайды. Ол – қоғам дамуы мен сұранысынан туындап, ұдайы өзгеріп, толығып отыратын динамикалық құбылыс.

Қазақ жазуының түптамыры руна жазуына, тіпті одан да ерте дәуірлердегі тері, тас, ағаш, ыдыс т.б. заттарға жазылған жазу түрлеріне барып тіреледі. Одан кейінгі дәуірлерде соғды, көне түркі, арабграфикалы ескі қазақ жазуларында жалғасын табады. Аталған жазу түрлерінде белгілі заңдылық, ортақ кодификациялық норма болғаны сөзсіз. Бірақ оның құрылымдық, мазмұндық сипаты дәл қандай болғаны беймәлім. Тек қолда бар ескі мәтіндердің графикалық ерекшелігі негізінде тұжырымдар, болжамдар жасалғаны болмаса, оның нақты сипаты туралы деректер бізге жетпеген.

М. Қашқари түркі тілдерінің лексикографиялануына, соның нәтижесінде арабграфикалы түркі жазуының кодификациялануына елеулі еңбек етті [2]. М. Қашқари заманынан ХХ ғасыр басына дейінгі мың жылды қамтитын арабграфикалы түркі жазуының кодификациялық нормасына Ахмет Байтұрсынұлы жүйелі, ғылыми негізде өзгерістер енгізді. «Жазуды демократияландырды» [3, б.269]. Сондықтан ғалым сан ғасырлық қазақ жазуын ұлттық сипатта алғаш кодификациялаған, оның құрылымдық, мазмұндық ерекшелігін қалыптастырған ғалым ретінде аталады. Ортақ түркі әліпбиі мен емлесінен қазақ әліпбиі мен емлесін бөліп алып, өз алдына дербес жол салды. Бұл жүйелі өзгерістер кейінгі және қазіргі қазақ жазуының кодификациялық нормасы мен құрылымдық сипатына негіз болды.

Ахмет Байтұрсынұлы жазу реформасын үш бағытта жүзеге асырды: бірінші қазақ тілінің емле ережелерін жасап, оны ғылыми негізде дәйектеді. Бұл ғалымның «Тіл-құрал» еңбегінде көрініс тапты; екінші, өзі жасаған қазақ тілі емле ережелерін зиялы қауым мен қарапайым халыққа, оқушыларға түсіндіру, насихаттау, сыннан өткізу жұмыстарымен айналысты. Бұл үшін оған ең ұтымды алаң – «Қазақ» газеті болды. Сондықтан да Ахмет Байтұрсынұлы жасаған қазақ тілінің емле ережелері «Қазақ емлесі» («Қазақ» газетінің емлесі) аталды; үшінші, қазақ тілі емле ережелері оқыту, үйрету мәселесін «Әліппе», «Оқу-құралы» еңбектері арқылы жүзеге асырды.

Аталған еңбектерде ғалым қазақ емлесінің тиімді тұстары мен меңгерудің оңай жолдарын көрсетті және оқу құралдарын сол негізде құрастырды.

Ахмет Байтұрсынұлының қазақ әліппесі мен қазақ тілі емлесін жасағаны жалпы жұртшылыққа белгілі болғанымен, қандай алғышартта, қандай құрылым мен мазмұнда, қандай ғылыми негізде жасағаны тыңғылықты зерттелмей келеді. Бұл мақала осы сұрақтарға жауап беруді көздейді.

Зерттеу әдіснамасы

Мақалада Ахмет Байтұрсынұлының қазақ емле ережелері мен оның құрылымы туралы ғылыми тұжырымдары талданады. Зерттеуде сипат-тамалы әдіс, тарихи әдіс, салыстыру, жинақтау, жүйелеу тәсілдерді қолданылды.

Ахмет Байтұрсынұлы қалыптастырған қазақ тілі емле ережелерінің құрылымдық, мазмұндық мәні

«Тіл-құрал» еңбегі қазақ тілінің үш деңгейі бойынша жүйеленген және сол дәуірдегі 3 сыныптық бастауыш мектептің білім беру бағдарламасына сәйкестендірілген 3 кітаптан тұратыны белгілі. Әр кітап 1914-1928 жылдар аралығында толықтырылып отырған 6-7 басылымнан тұрады. Аталған үш жылдық кітап (3 кітап) жалпылама «Тіл-құрал» аталғанымен, оның 1-кітабы 1914, 1918, 1920, 1922 жылдардағы 1, 2, 3-басылымдарында «Қазақ тілінің сарфы», 1923, 1924 жылдардағы 3, 4, 5-басылымында «Дыбыс заңы һәм түрлері», 1925, 1926, 1927 жылдардағы 5, 6, 7-басылымында «Дыбыс жүйесі мен түрлері» деп аталды. Ал «Тіл-құралдың» 2, 3-жылдық кітаптары да мазмұны мен атауындағы осындай өзгерістермен жаңартылып отырды.

Ахмет Байтұрсынұлының тілдік реформадағы ең бір жарқын тұсы, ондаған ғасыр шегін қамтитын ірі жаңалығы – «Қазақ тілі емлесіне» арналған тұжырымдары 1-кітапта көрініс тапты. Бұл кітаптың (1-тілтанитқыш кітап) 1914 жылғы тұңғыш басылымында алғаш рет толыққанды, жүйелі түрде «Жазу қағидалары» деген атаумен берілді. Ғалымның емле ережелерді бұлайша «Жазу қағидалары», «Сөз жазуының жалпы ережелері» деп атуының өзіндік қисыны бар. Мұндағы «қағида» және «ереже» сөздері қазақтың халық тілінде кеңінен қолданылатын сөз болғанымен, еңбекте терминдік мәнде қолданылған. Халық тіліндегі мағыналық өрісі мен тіркесімділік ерекшелігі негізінде дербес ғылыми ұғымдардың атауы ретінде берілген. «Қағида» – жалпылық мәнде, тектес, типтес нормалардың жиынтығы ұғымын білдірсе, «ереже» – сол жиынтық норманың нақты тармақтарын аңғартады.

Ахмет Байтұрсынұлы емле ережелерінің құрылымы мен мазмұнын, әр жылдар мен әр басылымдары бойынша салыстыра келгенде, хронологиялық тұрғыдан 3 тарихи орфографиялық кезеңге бөліп қарастыруға болады. Олар: 1-кезең – 1912-1922 жж., 2-кезең – 1923-1924 жж., 3-кезең – 1925-1927 жж.

1-кезеңде қаріптердің емлесі және түбір мен қосымшалардың емшелері «Жазу қағидаттары» және «Сөз жазуының жалпы ережелері» деп аталды. Мұнда дауысты және дауыссыз дыбыс қаріптерінің емлесіне 10 ереже, түбір мен қосымшаның емлесіне 24 ереже арналған [4], [5], [6], [7], [8].

2-кезеңде «Жазу қағидаттары» термині «Жазу ережелері» деп өзгертілді. Сонымен қатар бұрынғы дауысты дыбыстардың жазылуына арналған 8 ереже 4 ережеге қысқарды. Ал дауыссыз дыбыстардың емлесі құрылымы өзгеріп, оған «Ескертулер» деген тақырып қойылды. Бұл мазмұн [қ], [ғ], [к], [г] дауыссыз дыбыстарына арналған екі ереже [и], [у] жарты дауыстыларға арналған үш ережемен толығып, жалпы 5 ережеге жетті. Бұл кезеңде «Сөз жазуының жалпы ережелері» деп аталатын екінші бөлім түбір сөздің жазылуына арналған 7 ережеге жетсе, «Жұрнақтар» деп аталатын қосымшалардың жазылуына арналған ережелер өз рет-тәртібімен бұрынғысынша 19 ережемен өзгеріссіз қалды [9], [10], [11].

1923-1924 жылдары «Ескертулер» деген жаңа тақырыппен берілген ережелер топтамасының саны 5-ке жету себебі – дауысты дыбыстардың емле ережелерінде қарастырылған «и» мен «у» жарты дауысты деп танылып, олар дауыссыздардың емлесінде қарастырылды. Ахмет Байтұрсынұлының 1912-1922 жылдардағы емле ережелерінде «у»-ға қатысты үш ереже, «и»-ға қатысты 1 ереже бар еді. 1923 жылы осы төрт ереже 3 ережеге қысқартылып, оған бұрыннан бар [қ], [к] дыбыстарының 2 ережесімен қоса, дыбыс тіркесімдік қасиетіне қарай өзгеріп отыратын ерекше орфограмма ретінде «Ескертулер» тақырыбында 5 ереже етіп берілді. Сондай-ақ осы жылы [е] дыбысы қаріптерінің 3 түрлі таңбалануы екі түрге қысқартылды да, бұрынғы ереже жойылып, оның орнын сүйеу таяққа арналған ереже басты. Сонымен дауысты дыбыстардың емлесіне басы бүтін 4 ереже арналды. Ал сөздердің емлесіндегі саны артқан екі ереженің бірі – сұраулық шылаулардың «еді», «екен» сөздерінен бөлек жазылуы туралы болса, екіншісі – қос сөздердің мағыналық түрлерге жіктелуінен артқан бір ереже болатын.

Үшінші кезеңде бұған дейінгі екі кезеңдегі «Жазу қағидаттары», «Жазу ережелері» деп аталған қаріптердің емлесіне арналған ережелер толық жойылып, түбір мен қосымшаның емлесіне арналған «Сөз жазуының жалпы ережелері» деген атау тағы да өзгеріссіз қолданылды. Мұнда түбір сөздің емлесі 8 ережеге жетсе, «Жұрнақтар» деп аталатын екінші бөлімі сол рет-тәртібі мен мазмұнын сақтай отырып, 19 ереже өзгеріссіз берілді [12], [13], [14], [15], [16]. Ахмет Байтұрсынұлы емле ережелерінің барлық кезеңінде салыстыра келгенде, атауы және құрылымы мен мазмұны жағынан да өзгеріссіз берілген «Жұрнақтар» деп аталатын қосымшалардың ережесі екенін көруге болады. Бұл аталған мазмұндар ғалым емле ережелерінде аса өзекті екенін көрсетеді.

Енді осы емле ережелердің құрылымдық және мазмұндық өзгерістерін мәніне тоқталайық.

1925 жылдан кейінгі Ахмет Байтұрсынұлы емлесінде қаріптердің емлесі кездеспейді. Себебі: бірінші, қазақ тілінде қазақ емлесімен 12-13 жыл бойы жазып төселген қазақ оқушылары төл әліпбидің қаріптеріне жете таныс болды. Әсіресе ережелердің денін дауысты дыбыстардың графикалық ерекшелігі құрайтындықтан, қадім жазуында бұрын жазылмайтын дауысты дыбыстар таңбасы «Қазақ емлесінде» дараланып шықты. Ендігі кезекте дауысты дыбыстар қарпінің қалай жазылатынын түсіндіру артық жұмыс болды. Бұл тәжірибе кей ереженің «өтпелі кезең сипатында» болатынын да көрсетеді.

Екінші, 1924-1925 жылдардағы Қазақ білімпаздарының тұңғыш съезінде басталған әліпби реформасында қазақ әліппесіндегі таңбаларға жүйелі өзгеріс жасалды: «сүйеу таяқ» әліпбиден жойылған соң, оған арналған екі ереже, «мәт белгі» (~) әліпбиден жойылған соң, оған арналған бір ереже, [o], [ұ], [у] дыбыстарына дербес таңба арналғандықтан, олардың графикалық ерекшеліктеріне арналған 3 ереже, бұрын ортақ таңбамен берілетін [ы], [й/и] дыбыстарына арналған екі ереже, сөз шеніне қарай 3 түрлі жазылатын [е] дыбысының бір ережесі, жалпы 9 ереже өздігінен керек болмай қалды. Мұның сыртында [қ], [к] дыбыстарының дауыстымен тіркесінде [ғ], [г]-ге өзгертін қасиеті жайлы ережеге оқушы жұрт дағдыланып үлгерген соң, оның да орфограммалық мәнісі қалмады. Тек жіңішке айтылатын сөздерге тұтас қойылатын «дәйекші» (ء) ғана өзектілігін жоймады, бірақ бұл да ондаған жыл бойы қазақ оқушыларына жете таныс болып үлгерді. Міне, осындай бір-екі ереже үшін арнайы тақырыппен ереже берудің өзектілігі болмаған соң, қаріптердің емлесі Ахмет Байтұрсынұлы ережелерінен қысқарып қалды. Бұл емле ережелерінің дағдымен кері қарым-қатынаста екенін бізге анық көрсетеді. Яғни дағды артып, жазарман графикалық ерекшелікке төселген сайын шартты емле ережелердің саны қысқара береді. Бұл жазудың басты қасиеті – дағды, дәстүр жалғастығы екенін анық көрсетеді.

Ал сөздердің жазылуындағы ереже 1925 жылы 1923-1924 жылдардағы 7 ережеден 1 ережеге көбейіп, 8 ережеге жету себебіне келсек, ол ереже, ең әуелі, үндестік заңына келмейтін «гер», «дікі», «паз» сияқты жұрнақтардың түбірге қосылып жазылуы туралы еді [12]. Бұл 1923 жылы ҚазАКСР Оқу комиссартяты, Білім кеңесінің дайындап Үкімет деңгейінде бекітілген 12 баптан тұратын қазақ тілінің емле ережелерінде бар еді. Ахмет Байтұрсынұлы оны өз еңбегіне де енгізген. Бұл да – бұған дейінгі емле ережелерде ескерілмей келген жаңа ізденіс. Аталған қосымшалар қадім жазуында бөлек жазылатын.

Мұнда тағы бір айта кететіні, 1923 жылы ҚазАКСР Оқу комиссартяты, Білім кеңесінің дайындауымен Үкімет деңгейінде бекітілген 12 баптан тұратын қазақ тілінің емле ережелерімен Ахмет Байтұрсынұлының 1-жылдық «Тіл-құрал» еңбегіндегі қазақ тілінің емле ережелерін салыстырғанда, Ғалымның еңбегі қазіргі «Қазақ тілінің емле анықтағышы» сипатында болды.

Ахмет Байтұрсынұлы «Жазу қағидаттарын» өз алдына бөлек кітап етпей немесе басқа кітаптарға енгізбей, «Тіл-құрал» еңбегінде және оның 1-жылдығында беруінің де өзіндік себебі, ғылыми негізі, жүйесі бар. Тіпті, «Тіл-құрал» еңбегінің соңында емес, сөйлеу мен сөйлем, сөз бен буын және дыбыс пен қаріпті баяндайтын бөлігінен кейін, сөз тұлғаларының алдында беруінің өзіндік себебі бар: Жазу, ең әуелі дыбыспен байланысты. Ахмет Байтұрсынұлы айтқандай, «Тіл – дыбыстардың жұмағы (шоғыры – Е.М.)». Бес сезу түйсігінің ішінде көру және есту түйсігі – тілді танудың, тілді ұғынудың ең басты құралы. Тілді бұдан өзге сезу түйсіктері арқылы ұғыну қиын. Дыбыс – сезім мүшесінің есту түйсігіне иек артатын, тілдің мағыналық, материалдық жағы болса, жазу – көру түйсігіне сүйенетін, тілдің көрнекі шартты белгілері. Екеуі бірдей болуы, бірін-бірі дәл таңбалауы керек. «Тіл-құрал» – қазақ тілінің ғылыми жүйесін танытатын теориялық оқулық. Өзге оқулықтар – осындағы білімді жан-жақты үйретуге негізделген көмекші құралдар. Тіл реформасы жазудан басталатындықтан, ғалым өзі анықтаған жазу теориясы мен тіл теориясының ғылыми нәтижелерін бір кітапқа тоғыстырған. Жазу тілдің басқа салаларынан гөрі, фонетикаға ғылымына, дыбысқа жақын болғандықтан, 1-кітапта берген. Ахмет Байтұрсынұлының «Тіл-құрал» еңбегі – қазақ тілін ғылыми жүйесін теориялық деңгейде жылдар бойы зерттеудің нәтижесін көрсететін еңбек. Сондықтан еңбектің мәнін тыңғылықты зерттеу қажет.

Ахмет Байтұрсынұлының «Жазу қағидалары» қаріптердің, соның ішінде дауысты дыбыс қаріптерінің емлесінен басталады. Бұл дауысты дыбыстардың жазылуына арналған 8 ережеден және дауыссыз дыбыстардың (қ-ғ, к-г) жазылуына арналған 2 ережеден тұрады. Қазіргі қазақ тілінің емле ережелерінде бұл – «қаріптердің емлесі» тақырыбына және оның мазмұнына сәйкес келеді. Ахмет Байтұрсынұлы «Жазу қағидаларының» екінші бөлігі «Сөз жазудың жалпы ережелері» деп аталады. Бұл да екі бөлімнен тұрады: алғашқысы бөлімі 5 ережеден, соңғы бөлімі «жұрнақтар» деген атпен берілген 19 ережеден тұрады. Бұл бүгінгі қазақ емлесіндегі «түбір сөз бен қосымшаның емлесіне» сәйкес келеді.

Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты қазақ тілін латынграфикалы жаңа қазақ әліпбиіне көшіру үшін дайындаған «Жаңа әліпби негізіндегі қазақ тілінің емле ережелері» жобасы 9 тараудан (тақырып) тұрады. Ахмет Байтұрсынұлының «Жазу қағидаларынан» бастау алатын қазақ тілінің емле ережелері осы бүгінгі 9 тараудан (тақырыптан) тұратын құрылымға әр кезең сайын біртіндеп дамып жетті. Қазақ тілі емле ережелерінің құрылымы мен мазмұны әр дәуір тілінің сипатына, интралингвистикалық және экстралингвистикалық жағдаятқа, халықтың сауаттылық деңгейіне, тілдің сол дәуірдегі өзге тілдермен қарым-қатынасына және мәдениет пен өркениеттің дамуы деңгейінен туындайтын тілдік сұранысқа тәуелді, шарттас болады. Яғни қоғам өзіне сәйкес жазуды талап етеді де, ол қазақ

емле ережелерінің құрылымы мен мазмұнын қалыптастырады. Мұнда басты өлшем – сөз мағынасының дұрыс, жылдам, анық берілуі.

Ахмет Байтұрсынұлының «Жазу қағидаларында» екі үлкен құрылым болғанын жоғарыда айттық. Оның бірі – әріптердің емлесі, екіншісі түбір сөз бен қосымшаның емлесі. XX ғасыр басында қазақ емлесінің құрылымы осы мазмұнда қалыптасуының өзіндік себебі бар.

Әр дәуірде әліпби, графика ауысқанда немесе графиканың білдіретін дыбыстық мәні өзгергенде, міндетті түрде әріптердің емлесі, олардың графикалық ерекшелігі жазу ережелерінде бірінші кезекте қарастырылады. Сондай-ақ сөз өзі дыбыстан құралатындықтан, дыбыстың мәнін білдіретін әріп туралы айтпай, өзге ережелерді айту мүмкін емес. 1912 жылы Ахмет Байтұрсынұлы өзі сауат ашқан және сол әліпбимен бала оқытып келген ортақ түркі әліпбиін қазақ тілінің төл дыбыстары негізінде реформалап, қазақ әліпбиін құрастырды. Алғашқы жылдары Ахмет Байтұрсынұлы ортақ түркі әліпбиінің таңбаларына көп өзгеріс енгізген жоқ. Тек басы артық, қазақ тіліне жат дыбыстарды қазақ әліпбиінен шығарды да, қазақ тілінің төл дыбыстарын білдіретін таңбалар негізінде қазақ тілінің емле ережелерін жасады.

Ортақ түркі әліпбиінде дауысты дыбыстар негізінен жазылмайтын еді. Ахмет Байтұрсынұлы бұған өзгеріс енгізіп, дауысты дыбыстардың да мәнін таңбалармен белгіледі. Бірақ қазақ тіліндегі 5 жуан дауысты дыбысқа* ортақ түркі әліпбиіндегі немесе араб әліпбиіндегі 2 жарты дауысты – «*ﻻ*» (й), «*ﻭ*» (у) мен бір дауыстының «*ﺍ*» (а) таңбасы жеткіліксіз болды. Сондықтан аталған 3 таңбаны 5 дауысты дыбыстың мәнінде жұмсау үшін мұның негізгі бөлігін ережемен реттеді. «Жазу қағидаларының» бірінші бөлігіндегі 8 ереже тек дауысты дыбыс қаріптерінің жазылуына арналатыны осы еді. Мысалы, «*ﻭ*» таңбасы «*ﻭ*», «*ﻭ*», «*ﻭ*», «*ﻭ*» дауысты дыбыстары мен «*ﻭ*» жарты дауысты дыбысын таңбалауға негіз болған. Мұнда «*ﻭ*» таңбасы «*ﻭ*», «*ﻭ*», «*ﻭ*», ал оның төбесіне «*ﻭ*» – үтір (диакритика) қойылған «*ﻭ*» таңбасы «*ﻭ*», «*ﻭ*», «*ﻭ*» дыбыстарының мәнін береді. Сондай-ақ бір ғана [e] дыбысының өзі сөз басында «*ﻭ*», сөз ортасы мен аяғында «*ﻭ*», «*ﻭ*», жалпы үш түрлі таңбаланды. Міне, осындай шарттылыққа құрылған дауысты дыбыс таңбаларының жазылу тәртібін көрсету үшін 8 ереже арнаған. Ал екінші бөлімі [к] [ғ], [к], [г] дауыссыз дыбыстарына арналған «*ﻕ*», «*ﻍ*», «*ﻙ*», «*ﮔ*» таңбаларының сөз ішіндегі жазылу ерекшелігі туралы екі ережеден тұрады. Яғни сөз соңы [к], [к] дыбыстарға біткен сөздерден кейін дауысты дыбыс жалғанғанда, олардың [ғ], [г] болып өзгеретіні жайлы ереже.

Ахмет Байтұрсынұлының таңбаларға көп өзгеріс енгізбей, емле ережелерін реттеуге басымдық беруінің тағы бір себебі бар. Ол – баспа машинасы (жазу машинасы). Ғалым кейбір таңбалардың диакритикалық белгілерінің артық екенін, алып тастауға болатынын, жаңа қаріптер немесе

* Ахмет Байтұрсынұлы қазақ тіліндегі «*ﻭ*», «*ﻭ*», «*ﻭ*», «*ﻭ*» жіңішке дауыстыларды бөлек дыбыс деп танымай, жуан дауыстылардың жіңішке нұсқасы (вариант) ретінде қарастырған.

эр фонемаға жеке-жеке бір таңба арнауға болатынын білсе де, таңбалардың түптүрпатына өзгеріс енгізбей, сол күйінде қабылдады. Егер өзгеріс енгізсе, өзгертілген эр әріпке арнайы қаріп ұяшығы, тіпті арнайы баспа машинасын жасатуға тура келді. Бұл өте қымбатқа түсетін күрделі жұмыс еді. «Қазақ» газеті ноғай баспаларында басылғаны, ол кезеңде Ахмет Байтұрсынұлы бастаған қазақ зиялыларында баспа машинасы болмағаны, дайын баспа машина өте қымбат болғандықтан, сатып алуға қаржылай мүмкіндіктері болмағаны тарихтан мәлім. Сондықтан алғашқы кезеңде жазуды техникаға икемдеуге мәжбүр болған. Бір ғажабы, осының өзінде қазақ емлесін халық тіліне, ауызша нормаға бейімдеп, жазуға ұлттық мән бере білді. Бұл жазу мен емле ұдайы тілдің ішкі заңынан шыға бермейтінін, қоғамның даму деңгейін сезіне отырып, кейде шарттылыққа құрылатынын анық көрсетеді.

Ахмет Байтұрсынұлының «әріптер емлесі» бізге қазіргі емле түзу үдерісінде назарда ұстауға тиіс бір мәселені анықтап береді. Ғалым арабграфикалы ескі түркі жазуының мың жылдық дағдысын өзгеріп, қазақтың төл дыбыстарын таңбалайтын әріптерді жазу сауаты ашылмаған халыққа алғаш ұсынып отырса да, олардың әрбірінің сөз шеніне қарай жазылуы туралы ереже шығармайды. Яғни қай дыбысқа қандай қаріп арналғанын айтады, бірақ олардың сөздің қай шенінде жазылатын заңдылығын ереже түрінде бермейді. Өйткені дыбыстардың сөз шеніне қарай келу заңдылығы ережемен көрсететін нәрсе емес, ол жалпы тілдің ішкі сөзсіз заңы. Ол ережесіз де солай болады. Ал ереже заңдылықтан көрі, шатасу мүмкіндігі бар шарттылыққа арналуы керек. Біздіңше бұл тәжірибе бізге қазіргі латынграфикалы жаңа қазақ жазуының емле ережелерін жасауда, қаріптердің емлесіндегі басы артық, жазу сауаттылығына берер мән-мағынасы аз, заңдылықты көрсететін ережелерді қысқартудың қажеттілігін көрсетіп тұрғандай.

Ахмет Байтұрсынұлы қазақ тілінің жазу қағидаларын «Тіл-құрал» оқулығы арқылы үйретудің алдында тілдің дыбыстық мәні мен құрылымдарын, қазақ тіл дыбыстарын топ-топқа жіктеп, жазуға қажет мазмұндармен таныстырып өтеді. Бұл да – сол дәуірдің тілтанымына сәйкес қадам еді. Өйткені қазақ халқына «тіл», «сөз құдіреті» деген жат ұғым болмағанымен, тілдің ішкі құрылымы мен заңдылықтары туралы ғылыми танымы жоқ еді. Сондықтан ғалым жазудың маңызы туралы «Тіл-құралдың» алғысөзінен бастап баяндайды. Одан кейін «тіл» неден құралатынын жалпыдан жалқыға, үлкеннен ұсаққа, таяздан тереңге қарай – сөйлеу, сөйлем, сөз, буын, дыбыс түрінде түсіндіріп, тілдің ең ұсақ бөлшегі – дыбыс және оның таңбасы туралы айтады. Бұл мазмұндар одан кейін айтылатын емле ережелеріне кіріспе сияқты. Осыны ескергенде, «Тіл-құралдың» аталған 1-жылдық фонетика бөлімін «жазу заңына арналған кітап» деп тануға да болатын сияқты. Мұны жазудың маңызын баяндауға басымдық берген кітап алғысөзінен де аңғаруға болады. Кітаптың жалпы құрылымына қарағанда, өзіне дейінгі араб жазуын үйрететін оқулықтарды үлгі еткені байқалады. Мұны кітаптың

тұтас құрылымы мен мұқабасында берілген «сарф» терминінен де байқауға болады.

«Тіл-құралдың» алғашқы басылымында, яғни 1-жылдығында жазу қағидаларына кең орын берілуі – жүйелі ұлттық жазу мәдениеті қалыптаспаған тұста үлкен жаңалық және маңызы зор жұмыс еді. Сондай-ақ сол дәуірдегі қазақ балалары «Қазақ емлесі» арқылы тез сауат ашуының құпиясы осы шешімде жатса керек. Қазіргі қазақ тілі оқулықтарына емле ережелері мұндай деңгейде енгізілмейді. Өйткені тіл туралы теориялық білім мен жазу мәселелері бір жүйеге келмейтін екі басқа тақырып сияқты ұғынылады. Сондықтан ғалымның осы тәжірибесін үлгі ете отырып, қазіргі қазақ тілі оқулықтарының алғашқы жылдықтарында да маңызы зор емле ережелерді енгізу – сауаттылыққа тиімділігі зор шешім болатын тәрізді.

Ахмет Байтұрсынұлының «Жазу қағидаттары» әріптердің емлесі және түбір мен қосымшаның емлесі туралы болуы – заңды. Бұған дейін ескіше жазба дәстүрді, қадімше жазу тәртібін толық сақтап келген қазақ жазба тіліндегі тіл дамуына кедергі келтіретін элементтерді тазартып, жазу мен оқуға оңтайлы ұлттық жазу қалыптастыру – төл дыбыстар мен төл сөздердің таңбалануынан басталады. Дыбыстар немесе қаріптер тілдің негізгі бірлігі – сөзді құрайтындықтан, сөздердің жазылуы емле ережелерінің базалық тақырыптарына жатады. Бірі – тілдің дыбыстық жағы, екіншісі әрі дыбыстық әрі мағыналық жағы. Сондықтан емле ережелері осы екі деңгейде айрықша танылады. Өзге ережелер осы сөздер мен қаріптердің ішкі-тысқы белгілерін дұрыс тануға бағытталады.

Бұған қоса мұның мынадай бірнеше нақты себебі де бар: бірінші, түрлі мұрағаттар мен құлыптастарда сақталған XVII-XX ғасырларға тиесілі жазба деректер мен ескі хаттар, алғашқы мерзімді басылымдар мен кітаптардың мәтіні көрсеткендей, Ахмет Байтұрсынұлының жазу реформасына дейін жалғаулар мен жұрнақтардың елеулі бөлігі сөзден бөлек жазылды. Мысалы, *-лар* көптік жалғауы, *-ның* ілік септігі, *-дан* шығыс септігі, *-ны* табыс септігі, *- мен (-бен, -пен)* көмектес септігі түбірден бөлек жазылатын, қос сөздер сызықшасыз бөлек жазылатын, *-тұғын, -лық* т.б. жұрнақтар түбірден бөлек жазылатын. Себебі, тәуелдік, жіктік жалғауларына қарағанда, көптік, септік жалғауларын сөзден бөліп, өз алдына екпін қойып айтуға келетін. Ал жұрнақтардың өз алдына грамматикалық мағынасы бар. Бұлар сөзден бөлінгенімен, мағынаға айтарлықтай әсері болмайтын. Бұл туралы алдағы зерттеулерімізде тарихи хронологиялық тұрғыдан арнайы талданады. Мұнда емле ережелерінің құрылымына ғана қажет бөлігін айтамыз.

Екінші, Ахмет Байтұрсынұлы сөздерді құрылымы мен мағынасына қарай топқа, тапқа бөліп, емле ережелерін осы ғылыми ұғымдар негізінде жасайды. Бұған дейінгі қазақ емлесінің ала-құлалығының, яғни кейде қосымшаның бірге, кейде бөлек, кейде күрделі сөздердің де бөлек жазылуы сөздерге жасалған осындай жүйелі топтастырудың жоқтығынан

еді. Осының салдарынан кейде көмекші сөздер мен қосымшаларды да сөз ретінде танылып, олар жеке графикалық бірлік ретінде қарастырған. Ахмет Байтұрсынұлы бұлардың тек графикалық ерекшелігін ғана ажыратып қоймай, олардың ішкі-тысқы белгілерін дәл тани отырып, сөз ішіндегі атқаратын лексика-грамматикалық қызметіне қарай топтастырды. Бұл түбір мен қосымшаның бірге жазылуын ғана емес, оның түбірге қалай жалғанатыны және оның үндесім варианттарына дейін анықтауға мүмкіндік берді. Соның нәтижесінде қазақ жазба тіліндегі араб-парсы элементтерін, туыстас түркі тілдерінің ықпалын, шағатайлық элементтерді ығыстырып, жазба тіл мен ауызша тілді жақындастырды. Қазақтың жазба тілі ауызша тілге қызмет ететін, ал ауызша тілі жазба тілдің мүмкіндігін арттыратын өзара селбескен тілдік өріс қалыптастырды.

Ахмет Байтұрсынұлы қазақ тіл білімі тарихында екпін мәселесін алғаш көтерді және оның графикамен тығыз байланысты болатынын аңғарды. Бір ұғымды білдіретін дара немесе күрделі, түбір немесе туынды сөздерде екпін сөздің соңғы буынындағы дауыстыға түсетінін анықтады. Бұған дейін ескі қазақ жазба мәтіндерінде бөлек жазылып келген сөздер мен қосымшаларды зерделей кегенде, олардың ауызша тілде түбір сөзбен екпіні бір айтылатынын байқады. Сондықтан, оларды түбірге қосып жазу керектігін ұйғарады. Мұның сыртында қазақ тілінің жалғамалы тіл болуы және түбір мен қосымшаны бірге жазғанда, сөз мағынасы дұрыс берілетіні де осы шешімнің дұрыстығын нақтылай түсті.

Ахмет Байтұрсынұлы емле ережелерінің құрылымындағы тағы бір атап өтуге тиіс тақырып – ғылыми ұғымдар мен терминдерге берілген түсініктеме. Қазіргі қазақ емлесінде бұл міндетті компонент саналады. Мұның өзі қазақ емлесі тарихында Ахмет Байтұрсынұлынан басталатыны – ғалымдағы аса ірі ғылыми таным мен жүйелілікті байқатады. Ғалым «Жазу қағидаларының» «Сөз жазуының жалпы ережелері» деп аталатын екінші бөлімінің алдында «Сөз тұлғалары» деген атаумен қазақ сөздерін тұлғасына қарай жіктейді және олардың әрбіріне түсініктеме береді. Өйткені өзіне дейін қазақ сөздері ішкі-тысқы белгілеріне қарай арнайы топтастырылмағандықтан, оқушыларда сөздің түрлері туралы ғылыми түсінік жоқ еді. Сондықтан сөздер мен қосымшалардың емлесін түсіндіру үшін онда қолданылған ұғымдарға терминдік анықтама береді. Қазіргі қазақ тілін тұтынатын халықтың негізгі бөлігінде сөз түрлері мен қаріптер, дыбыстар мен олардың жіктемесі туралы айтарлықтай түсінік болса да, емле ережелерінің кіріспесіне онда қолданылған терминдерге түсініктеме міндетті түрде беріледі. Өйткені бұл – емле ережелер мен онда айтылған ғылыми ұғымдардың әрекет ету өрісін нақты таныту үшін қажетті қадам.

Ахмет Байтұрсынұлының жазу принциптері

Емле ережелерін жасауда ең басты нәрсе – жазу принциптері. Бұл –ғасырлар бойы қалыптасқан тілдің ішкі табиғатынан туатын жазу методологиясы. Қазақ жазуының принципін алғаш анықтаған ғалым да – Ахмет Байтұрсынұлы. Ғалым жазу принциптері дұрыс анықталмаса, емледе жүйесіздік орын алып, өзара қарама-қайшы ережелердің пайда болатынын, бұл жазу мен тілдік коммуникацияны қиындататынын аңғара білді. Сондықтан «Тіл-құрал» еңбегінің алғысөзінде қазақ тілінің жүйесі туралы айта келіп, жазу принциптері туралы: *«Қазақ тілі – түрік тілінің бір тарауы. Дүниедағы жұрттың тілі негізінде үшке бөлінеді: 1) түбіріштік тіл, 2) жалғамалы тіл, 3) қопармалы тіл. Түбіріштік тіл түпкі қалпынан өзгерілмей жұмсалады, мәселен, қытай һәм жапон тілдері. Жалғамалы тіл – сөздің аяғына жалғау қосылып өзгерілетін тіл. Мәселен, орыс тілі, араб тілі. Біздің қазақ тілі түркі тілінің бір тарауы болғандықтан, жалғамалы. Қазақ сөзінің түбірі өзгерілмей, аяғына жалғау қосылып өзгеріледі»*, – дейді [4, б.3]. Бұл тұжырым Ахмет Байтұрсынұлы айтып отырған қазақ жазуының негізгі принципі – морфонологиялық принцип екенін аңғартады. Өйткені ғалым қазақ сөздерінің түбірі сақталады дегенге айрықша екпін жасап отыр. Сондай-ақ «Жазу қағидаттарында» әріптердің және түбір мен қосымшаның емлесін тақырып деңгейінде екі жүйеге бөліп беруінің өзі де осыны аңғартады. Ал дауысты дыбыстар мен [к], [к] дыбыстары қатар келгенде, қазақ сөздерінің түбірі сақталмай, фонетикалық принцип күш алады. Арнайы тақырыппен дауысты дыбыстардың және [к] һәм [ғ] дауыссыз дыбыстарының ереже шығаруы қазақ жазуында фонетикалық принцип те басым екенін көрсетеді. Ахмет Байтұрсынұлының әліппесінің өзі – қазақ тілі дыбыстарының жуан нұсқаларына ғана таңба арналған, «бір дыбыс бір фонема» принципі бойынша «дыбыстардың негізгі жұмағы» негізінде түзілген «фонемалық әліпби». Фонеманың өзі дыбыс пен мағынаның қатынасы болған соң, осы қатынасқа негізделген Ахмет Байтұрсынұлының әліпбиі мен емле ережелері ойдың дұрыс, анық таңбалануын тірек етеді. Қазақ жазуының басты принциптері түбірді сақтауға және естілуінше жазылуға, екі бірдей негізге сүйенетіндіктен, бұл морфонологиялық принцип деп аталатыны тіл білімі теориясынан белгілі.

Жазу принциптері тілге, тілдегі сөздердің ішкі болмысына, сипатына тәуелді. Тіл динамикалық құбылыс және ол ұдайы табиғи (объективті) даму жолында болмай, оған тілдің тарихи даму кезеңдерінде тілдік және тілден тыс факторлар әсер ететін субъективтілік те тән. Бұл әсерлер тілдің ішкі табиғатында өз ізін қалдыратындықтан, осындай кезеңдердегі тіл бірліктері басқа тарихи кезеңдердегі тіл бірліктерінен құрылымы, ішкі мазмұны жағынан жүйелі түрде өзгешеленеді. Тіл бірліктеріндегі мұндай өзгешеліктер өзіне сай графикалық ұстанымдарды қажет етеді. Міне, бұл жазу принциптерінің

көпвекторлығына әкеледі. Сондықтан қандайда бір тілде бір ұстаным жетекші болғанымен, оған қоса бірнеше қосалқы ұстанымдар қатар жүреді. Қазақ тілінің жазу принциптері де әлем тілдеріне ортақ осы заңдылықтан тыс бола алмайды. Ахмет Байтұрсынұлы қазақ тілінің жазу принциптеріндегі осындай құбылыстарды байқады. Бірақ өз еңбектерінде мұндай терең, күрделі мәселелер туралы кеңінен тоқталуды қажет деп таппады. Дегенмен, ол жасаған жазу реформаларының нәтижесінен біз мұны көре аламыз.

Ахмет Байтұрсынұлы жасаған қазақ тілінің емле ережелері мен әр жылдардағы еңбектерінің графикалық ерекшеліктерін зерделей келгенде, ғалым ұстанған қазақ жазуының принциптері морфонологиялық принциптен бақа, тағы да бірнеше түрлі екені анықталады. Олар:

- 1) Дәстүрлі-тарихи принцип;
- 2) Фонематикалық принцип

Ахмет Байтұрсынұлы қазақ емлесін жасау барысында қадімше жазу дағдысынан да қол үзбеді. Қазақ емлесінен осы дәстүрлі графикалық норма белгілі деңгейде көрініс тапты. Нақтырақ айтқанда, түркі халықтарында ортақ қолданылатын араб-парсы тілінен енген сөздер қалыптасқан дағды бойынша жазылды. Мысалы, «طلب» (тлб – талап), «اخلاس» (хлс – ықылас), «حدای» (хдай – Құдай), «خرف» (хрф – қаріп) т.б. сөздер ескі емле бойынша жазылды. Мұндай графикалық дағды ғалым еңбектерінің 1922 жылға дейінгі басылымдары мен «Қазақ» газетінен анық көрініс табады. 1912 жылы «Қазақша әліппе» («Оқу құралы») шыққаннан кейін 1913 жылы Орынборда «Оқу құралы» деген атпен (Қазақтан басқа, түркі, ғрб (араб), фарсы сөздеріне жазылатын харфтерді үйрету үшін һәм оқуға төселу үшін тәртіп етілген) «Алифбаға жалғас 2-кітап» [17] жарыққа шықты және осы жылы аталған екі кітапты байланыстыратын «Баяншы» еңбегі жарық көрді. Осы кітаптарда төл сөздер мен негізін араб-парсы сөздері құрайтын кірме сөздердің жазылу тәртібі толық баяндалады. Демек, бұл кітаптар сөзімізге дәлел бола отырып, Ахмет Байтұрсынұлы қазақ емлесінде «төл сөздер» және «жат сөздер» деп екі негізде қарастырғанын, ғалымның алғашқы кезеңдегі (1912-1922 жж.) жазу реформасы екі графикалық норманың сәтті тоғысындығы екенін көруге болады. Бұл пікірімізді Ә.Құрышжанов ескі қыпшақ жазбаларының графикалық ерекшелігі мен Ахмет Байтұрсынұлы әліппесінің байланысы салыстырыла айтқан мына бір тұжырымы дәлелдей түседі: *«Орынборда, 1914 жылы басылған көрнекті ағартушы-ғалым, білімпаз А. Байтұрсынұлының «Оқу құралында» қазақ тілінің фонетикалық жүйесіне үйлестірілген араб жазуы үлгілі (жадид) әліпбиінен де ескі қыпшақ жазба ескерткіштері жазуының жалғастығын көреміз. Жазба ескерткіштердегі тілдік материалдардың графикалық өрнектелуін талдай отырып, «мәмлук» кейінгі орта ғасыр қыпшақтары мен қазақтар арасындағы араб әріптерін дыбыстауда біршама ұқсастық болғанын байқаймыз»* [18, б.85].

Бұл кез келген реформа біршама уақытқа дейін өз негізінен қол үзбейтінін, жаңа ескіні біртіндеп ауыстыратынын көрсетеді. Бұл – қазіргі латынграфикалы жаңа қазақ әліпбиіне ауысу кезеңіндегі жазу реформасында да ескеруге тиіс түйін.

Ғалымның жазу реформасында фонематикалық принциптің де орны ерекше болды. Бұл «қазақ тілі дыбыстарының негізгі жұмағына» таңба арнау мен «Бітеу буын» ережесінен және жарты дауысты ([й], [у]) мен [ы] дыбысына байланысты емле ережелерінен көрініс тапты. Ғалым «Баяншы» еңбегінде: «Қазақ тілінде 43 түрлі дыбыс бар. Оның бесеуі дауысты, он жетісі дауыссыз, екеуі жарты дауысты. Дауысты дыбыстар мынау: ^۱ (а), ^۲ (о), ^۳ (у), ^۴ (ы), ^۵ (э). Дауыссыз дыбыстар мынау: ب (б), پ (п), ت (т), ج (ж), چ (ш), د (д), ر (р), ز (з), س (с), غ (ғ), ق (қ), ك (к), گ (г), گ (ң), ل (л), م (м), ن (н). Жарты дауысты дыбыстар шолақ و (у) һәм шолақ ى (й).

Бұл дыбыстардың ішінде ق (қ) мен غ (ғ) ылғи жуан айтылады. ك (к), گ (г) һәм ^۵ (э) ылғи жіңішке айтылады. Өзге 19 дыбыстың әрқайсысы бірде жуан, бірде жіңішке айтылады. Егерде бұл 19 дыбыстың жуан айтылуы үшін бір белгі, жіңішке айтылуы үшін бір белгі керек десек, мысалы, ت (т) – ط, س (с) – сықылды, онда 19 дыбысқа 38 белгі керек болар еді. Бұған дәйім жуан айтылатын ق (қ) пен غ (ғ)-ны, дәйім жіңішке айтылатын ك (к), گ (г), ^۵ (э) -лерді қосқанда, бәріне 43 белгі (қаріп) керек», – дейді [19, б.4]. Бұдан Ахмет Байтұрсынұлы қазақ тілі дыбыстарының мағынаға әсер ететін негізгі жұмағына, дыбыстың жуан варианттарына ғана таңба арнағанын көруге болады. Демек, бұл А.Байтұрсынұлының қазақ әліпбиі «бір дыбыс бір әріп емес, бір дыбыс бір фонема» қағидаты негізінде құрылғанын түсіндіреді [20].

Ахмет Байтұрсынұлы емле ережесіндегі фонематикалық ұстаным «Бітеу буын» ережесінен анық көрінеді. Бұл ереже [ы] дыбысының бітеу буында және [й], [у] дыбыстары бар жерде жазылмайтыны туралы. Өйткені бұл «сусыма дыбыс» болғандықтан, кейде ол сөз мағынасына әсер етпейді. Бұл туралы ғалым: ««ى (ы) – «жаны», «малы», «тары» деген сөздерде «н»-ның, «л»-ның, «р»-ның соңынан естілетін дыбыстың белгісі. Бұл дыбысқа тура келетін араб алфбасында қаріп жоқ. Сондықтан аламыз ى (й) белгісін. Оны қалдырмастан жазамыз сөздің аяғында, ортасында я басында ашық естілетін орында һәм жазбасақ, кемшілік болып, жоқтығы еленетін орында. Мысалы, *жаны* – *жанына*. Сөздің басында, ортасында «ى (ы) қысқа һәм көмескі естіліп, бар-жоғы еленбейтін орындарда жазбаймыз. Мысалы, «қн» (қын), «қр» (қыр), «қргн» (қырғын), «жлм» (жылым), «жлтн» (жылтын) деген сөздердің ішінде «ى (ы)-ның барлығы аз сезіледі, хатта сезілмейді деп айтуға да болады. Бұл сөздерді «ى (й)-ды жазғанда да осылай оқимыз. Жазбағанда оқуымызға кемшілігі болмаса, оны жазуға да қажет жоқ. «Қаны», «малы» деген сөздерді «ى (ы)-ды жазбай, солай оқи алмаймыз. Сондықтан сөздің аяғында «ى (ы) жазу керек», – дейді [19, б.5]. Бұл – ескі қазақ жазуының әсерінен қалыптасқан ереже. Ғалым бұны 1922 жылға дейін бірнеше рет

өзгерткен. Бұл туралы қаріптің ережесін арнайы талдаған тұста кеңірек тоқталамыз. Ал «й/и» мен «у» фонемалары 1923 жылға дейінгі ережелерде *-ый/ий, -уу/иу* түрінде таратылмай жазылуы – мағынаға әсері болмайтын таңбаларды ықшамдау үдерісін, яғни фонематикалық ұстанымды байқатады.

Бірінші кезекте жазу принциптерін анықтап алу – бүгінгі қазақ емлесінің де бұлжымас шарты және ғалымның жазу принциптері бүгінгі қазақ жазуының да басты ұстанымдары. Қазақ жазуы осы базалық ұғымдарды сақтай отырып, дамып, толыға түсуде. Жоғарыда атап өткен латынграфикалы жаңа қазақ әліпбиінің «Емле ережелері» жобасында да негізгі ұстанымдары жоғарыда аталған принциптер екені анық көрсетілген.

Ескі қазақ жазуының кейбір элементтерін сақтағанына, жазу машинасының машақатына ұрынбас үшін алғашында жазуды техникаға икемдегеніне қарамастан, Ахмет Байтұрсынұлы өзі түзген емле мен қазақ әліпбиінің сәтті болғанын айтады және оны сол дәуірдің өзі де көрсетті. Бұл туралы ғалым: «Қазақ сөзіндегі қаріптерді оқып шыққанша балалардың жолында малтыққандай еш қиындық, Құдай біледі, ұшырамас. Екінші, бұл әліппеде әр дыбысқа өзіне деп анықтап, қаріп арналды. Олай болғанда, бұрынғыдай бір қаріп әр түрлі орында әр түрлі оқылмай, қай орында да болса, бір қаріп бір түрлі оқылады. Бұл һәм оқуды жеңілтеді», – дейді [19, б.1].

Сөз соңында айта кетуіміз керек, «Тіл-құрал» еңбегіндегі Ахмет Байтұрсынұлының «Жазу қағидаттарының» құрылымы мен мазмұнына, жалпы сипатына қарап, «ғалым қазақ жазуының күрделі көптеген мәселелерін назардан тыс қалдырған екен» деген жаңсақ, үстірт таным тумауға тиіс. Себебі, бірде-бір орфограмманы назардан тыс қалдырмауға ғалымның ғылыми әлеуеті жеткілікті болса да, кітаптың мақсаты мен оқушылардың деңгейін, дәуір мен қоғамның жазуға сұранысын ескере келе, ең басты графикалық білімдерге ғана тоқталған. Жазу халықтық сипат алмаған, ұлттық емле мүлде болмаған дәуір үшін бұл – кодификацияның өте жоғары жетістігі.

Осы айтылғандарды қорытындылай келгенде, мынадай тұжырымдар ұсынуға болады:

1. Ахмет Байтұрсынұлы – қазақ емле ережелерінің тақырыптық, құрылымдық, мазмұндық негізін қалыптастырушы ғалым. Ғалымның «Жазу қағидаттары» терминдер мен ғылыми ұғымдарға анықтама, әріптердің емлесі, түбір мен қосымшаның емлесі сияқты түптаған тақырыптардан тұрады.

2. Ахмет Байтұрсынұлы – қадімше ортақ түркі жазуының консонант-тық емле ережелерін реформалап, фонемалық әліпби негізіндегі қазақ тілінің морфонологиялық үндесім емлесін жасады;

3. Ахмет Байтұрсынұлы жазу принциптерінде морфонологиялық принциппен қатар, тарихи-дәстүрлі және фонематикалық принципті де ұстанды;

4. Тілдегі кез келген реформа біршама уақытқа дейін өзінің тарихи негізінен қол үзбей, ықпалды нормалар қатар жүреді, жаңа ескіні біртіндеп ауыстырады.

Әдебиеттер тізімі:

- 1 Күдеринава Қ.Б. Қазақ жазуының тарихы мен теориясы. Оқу құралы. – Алматы: «Елтаным баспасы», 2013. – 242 б.
- 2 Қашқари М. Түркі тілдер сөздігі. – Алматы: Хант, 1997. I – 588 б.; II – 585 б.; III – 597 б.
- 3 Уәли Н. Ахмет Байтұрсынұлы және қазақ жазуының онтогенездік дамуы // Ұлттық рухтың ұлы тіні / Ғылыми мақалалар жинағы. – Алматы: Ғылым, 1999. – 568 б.
- 4 Байтұрсынұлы А. «Тіл-құрал» / Қазақ тілінің сарфы. 1-жылдық. 1-басылуы – Орынбор: «Ғ.Ғ. Хусайынов ушрқасының парауай матбуғасы», 1914. – 53 б.
- 5 Байтұрсынұлы А. «Тіл-құрал» / Қазақ тілінің сарфы. 1-жылдық. – Ташкент, 1918. – 42 б.
- 6 Байтұрсынұлы А. «Тіл-құрал» / Қазақ тілінің сарфы. 1-жылдық. – Ташкент, 1922. – 64 б.
- 7 Байтұрсынұлы А. «Тіл-құрал» / Қазақ тілінің сарфы. 1-жылдық. – Ташкент: Түркістан мемлекеттік баспасы, 1922. – 90 б.
- 8 Байтұрсынұлы А. «Тіл-құрал» / Қазақ тілінің сарфы. 1-жылдық. 2-басылуы. – Қазан: «Лито-Типография УМИД», 1920. – 49 б.
- 9 Байтұрсынұлы А. «Тіл-құрал» / Дыбыс заңы һәм түрлері. 1-тілтанитқыш кітап. 3-басылуы. – Орынбор: «Қазақстан мемлекет баспасөз бөлімі» 1924. – 48 б.
- 10 Байтұрсынұлы А. «Тіл-құрал» / Дыбыс заңы һәм түрлері. 1-тілтанитқыш кітап. 4-басылуы. – Орынбор: «Қазақстан мемлекет баспасөз бөлімі» 1924. – 48 б.
- 11 Байтұрсынұлы А. «Тіл-құрал» / Дыбыс заңы һәм түрлері. 1-тілтанитқыш кітап. 5-басылуы. – Орынбор: «Қазақстан мемлекет баспасөз бөлімі» 1924. – 48 б.
- 12 Байтұрсынұлы А. «Тіл-құрал» / Дыбыс жүйесі мен түрлері. 1-тілтанитқыш кітап. 5-басылуы. – Қызыл-Орда: «Қазақстан мемлекет баспасы» 1925. – 39 б.
- 13 Байтұрсынұлы А. «Тіл-құрал» / Дыбыс жүйесі мен түрлері. 1-тілтанитқыш кітап. 5-басылуы. – Қызыл-Орда: «Қазақстан мемлекет баспасы» 1926. – 39 б.
- 14 Байтұрсынұлы А. «Тіл-құрал» / Дыбыс жүйесі мен түрлері. 1-тілтанитқыш кітап. 6-басылуы. – Қызыл-Орда: «Қазақстан мемлекет баспасы» 1927. – 39 б.
- 15 Байтұрсынұлы А. «Тіл-құрал» / Дыбыс жүйесі мен түрлері. 1-тілтанитқыш кітап. 7-басылуы. – Семей: «Семейдің Гүбірнелік баспасы – «Губ.Издат.» баспаханасы, 1927. – 39 б.
- 16 Байтұрсынұлы А. «Тіл-құрал» / Дыбыс жүйесі мен түрлері. 1-тілтанитқыш кітап. 7-басылуы. – Қызыл-Орда: «Қазақстан мемлекет баспасы», 1926. – 39 б.
- 17 Байтұрсынұлы А. Оқу құралы / Қазақтан басқа түркі, араб, парсы сөздеріне жазылатын қаріптерді үйрету үшін һәм оқуға төселу үшін тәртіп етілген Алфбаға жалғас 2-кітап. – Орынбор: «Керимов, Хусайынов ушрқасының матбуғасы. – 54 б.
- 18 Құрышжанұлы Ә. Ескі қыпшақ тілі: Оқулық / Ә. Құрышжанұлы, Б.Е. Көмеков, С.Ж. Дүйсен. – Алматы: ҚазМемҚызПи, 2007. – 316 бет.
- 19 Байтұрсынұлы А. Оқу құралы / Усұл сутия жолымен тәртіп етілген қазақша Алфбаға баяншы. – Ташкент: Түркістан мемлекетінің баспа істерін басқару махкамасы, 1921. – 17 б.
- 20 Базарбаева З. Феномен учителя нации: Ахмет Байтұрсынов оставил после себя огромное лингвистическое наследие. Вечерний Алматы. <https://vecher.kz/fenomen-uchitelya-natsii-akhmet-baytursinov-ostavil-posle-sebya-ogromnoe-lingvisticheskoe-nasledie>

Transliteration

1 Kuderinova Q.B. Qazaq zhazuynyn tarihy men teoriasy [History and Theory of Kazakh Writing]. Oqu quraly. – Almaty: «Eltanym baspasy», 2013. – 242 b.

2 Qashqari M. Turki tilder sozdigi [Dictionary of Turkic Languages]. – Almaty: Hant, 1997. I – 588 b.; II – 585 b.; III – 597 b.

3 Uali N. Ahmet Baitursynuly zhane qazaq zhazuynyn ontogenezdik damuy [Akhmet Baitursynuly and the Ontogenetic Development of Kazakh Writing] // Ul'tyq ruhtyn uly tini / Gylymi maqalalar zhinagy. – Almaty: Gylym, 1999. – 568 b.

4 Baitursynuly A. «Til-qural» [«Language-Tool»] / Qazaq tilinin sarfy. 1-zhyldyq. 1-basylyu – Orynbor: «G.G. Husainov ushrkasynyn parauai matbugasy», 1914. – 53 b.

5 Baitursynuly A. «Til-qural» [«Language-Tool»] / Qazaq tilinin sarfy. 1-zhyldyq. – Tashkent, 1918. – 42 b.

6 Baitursynuly A. «Til-qural» [«Language-Tool»] / Qazaq tilinin sarfy. 1-zhyldyq. – Tashkent, 1922. – 64 b.

7 Baitursynuly A. «Til-qural» [«Language-Tool»] / Qazaq tilinin sarfy. 1-zhyldyq. – Tashkent, Turkistan memlekettik baspasy, 1922. – 90 b.

8 Baitursynuly A. «Til-qural» [«Language-Tool»] / Qazaq tilinin sarfy. 1-zhyldyq. 2-basylyu. – Qazan: «Lito-Tipografija UMID», 1920. – 49 b.

9 Baitursynuly A. «Til-qural» [«Language-Tool»] / Dybys zany ham turleri. 1-tiltanytqysh kitap. 3-basylyu. – Orynbor: «Qazaqstan memleket baspasoz bolimi», 1924. – 48 b.

10 Baitursynuly A. «Til-qural» [«Language-Tool»] / Dybys zany ham turleri. 1-tiltanytqysh kitap. 4-basylyu. – Orynbor: «Qazaqstan memleket baspasoz bolimi», 1924. – 48 b.

11 Baitursynuly A. «Til-qural» [«Language-Tool»] / Dybys zany ham turleri. 1-tiltanytqysh kitap. 5-basylyu. – Orynbor: «Qazaqstan memleket baspasoz bolimi», 1924. – 48 b.

12 Baitursynuly A. «Til-qural» [«Language-Tool»] / Dybys zhuiesi men turleri. 1-tiltanytqysh kitap. 5-basylyu. – Qyzyl-Orda: «Qazaqstan memleket baspasy», 1925. – 39 b.

13 Baitursynuly A. «Til-qural» [«Language-Tool»] / Dybys zhuiesi men turleri. 1-tiltanytqysh kitap. 5-basylyu. – Qyzyl-Orda: «Qazaqstan memleket baspasy», 1926. – 39 b.

14 Baitursynuly A. «Til-qural» [«Language-Tool»] / Dybys zhuiesi men turleri. 1-tiltanytqysh kitap. 5-basylyu. – Qyzyl-Orda: «Qazaqstan memleket baspasy», 1927. – 39 b.

15 Baitursynuly A. «Til-qural» [«Language-Tool»] / Dybys zhuiesi men turleri. 1-tiltanytqysh kitap. 7-basylyu. – Semei: «Semeidin Gubirnelik baspasy – «Gub.Izdat.» baspahanasy, 1927. – 39 b.

16 Baitursynuly A. «Til-qural» [«Language-Tool»] / Dybys zhuiesi men turleri. 1-tiltanytqysh kitap. 7-basylyu. – Qyzyl-Orda: «Qazaqstan memleket baspasy», 1926. – 39 b.

17 Baitursynuly A. Oqu quraly [Textbook] / Qazaqtan basqa turki, arab, parsy sozderine zhazylyatyn qaripterdi uiretu ushin ham oquga toselu ushin tartip etilgen Alfbaga zhalgas 2-kitap. – Orynbor: «Kerimov, Husainov ushrkasynyn matbugasy. – 54 b.

18 Quryshzhanuly A. Eski qypshaq tili [Old Kipchak language]: Oqulyq / A. Quryshzhanuly, B.E. Komekov, S.Zh. Duisen. – Almaty: Qaz Mem Qyz Pi, 2007. – 316 bet.

19 Baitursynuly A. Oqu quraly [Textbook] / Usul sutia zholy men tartip etilgen qazaqsha Alfbaga baianshy. – Tashkent: Turkistan memleketinin baspa isterin basqaru mahkamasy, 1921. – 17 b.

20 Bazarbaeva Z. Fenomen uchitel'ja nacji: Ahmet Baitursynov ostavil posle sebia ogromnoe lingvisticheskoe nasledie [The Phenomenon of the Teacher of the Nation: Akhmet Baitursynov Left Behind a Huge Linguistic Legacy] // Vechernyi Almaty. <https://vecher.kz/fenomen-uchitelya-natsii-akhmet-baytursinov-ostavil-posle-sebya-ogromnoe-lingvisticheskoe-nasledie>

Маралбек Е.

Структурная особенность правил казахской орфографии в труде Ахмета Байтұрсынұлы «тіл-құрал» и его научная основа

Аннотация. В статье представлены роль и вклад основоположника казахского языкознания Ахмета Байтұрсынұлы в формирование структуры и тематического содержания правил правописания казахского языка, анализ о научных основах. Основная часть статьи состоит из двух больших тем. Во-первых, темы и структурные элементы правил правописания казахского языка, количество и научная основа правил правописания приводятся с историческими данными и оригинальными цитатами. Во второй части принципы письма, который Ахмет Байтұрсынұлы придерживался при создании казахского правописания, анализируются на конкретных примерах. Научная аргументация статьи подкрепляется оригинальными трудами ученого и выводами современных специалистов казахского правописания. В ходе анализа были сопоставлены все издания 1-летнего труда Ахмета Байтұрсынұлы (книга 1) «Тіл-құрал», получены необходимые ссылки. В результате было доказано, что Ахмет Байтұрсынұлы сформировал наиболее актуальные темы казахского правописания и структуру правил правописания, что послужило основой современного казахского правописания.

Ключевые слова: Ахмет Байтұрсынұлы, тоте жазу, буква, правила право-писания казахского языка, орфография, кодификация.

Maralbek E.

The Structural Feature of the Rules of Kazakh Spelling in the Work of Akhmet Baitursynuly «Til-Kural» and its Scientific Basis

Abstract. The article presents the role and contribution of the founder of Kazakh linguistics Akhmet Baitursynuly in formation of structure and thematic content of the rules of spelling of Kazakh language, an analysis of the scientific foundations. The main part of the article consists of two large topics. Firstly, the themes and structural elements of the spelling rules of the Kazakh language, the number and scientific basis of the spelling rules are given with historical data and original quotations. In the second part, the principles of writing, which Akhmet Baitursynuly adhered to when creating the Kazakh spelling, are analyzed on specific examples. The scientific argumentation of the article is supported by the original works of the scientist and the conclusions of modern specialists of Kazakh spelling. During the analysis, all editions of the 1-year work of Akhmet Baitursynuly (book 1) “Til-kural” were compared, the necessary references were obtained. As a result, it was proved that Akhmet Baitursynuly formed the most relevant topics of Kazakh spelling and the structure of spelling rules, which served as the basis of modern Kazakh spelling.

Keywords: Akhmet Baitursynuly, tote zhazu, letter, spelling rules of the Kazakh language, spelling, codification.